

TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ -42

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI-VI (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II)

Tartışmalı İlmî Toplantı

11-12 Ekim 2003

Dr. Salime Leyla GÜRKAN * Doç. Dr. Mustafa SİNANOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Ahmet YILDIRIM * Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ
Osman DEMİR * Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Prof. Dr. Mustafa ÇAĞIRICI * Doç. Dr. İlhan KUTLUER
Dr. Mehmet DALKILIÇ * Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ
Doç. Dr. Mahmut Erol KILIÇ * Prof. Dr. Sefa SAYGILI

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Yavuz ARGIT Bölümü	
Dsm.No.	122301
Tes.No.	297.1 KUR.T

Dr. Tahir ÖZAKKAŞ

İstanbul 2004

RICÂLÜ'L-GAYB İNANCI ve TÖPLUM HAYATINA YANSIMALARI

Osman DEMİR

M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tasavvufun önemli esaslarından biri de ricâlü'l-gayb inancıdır. "Gayb adamları" anlamına gelen ricâlü'l-gayb, mutasavvıflarca âlemin düzenini sağlayan ve dünyayı idare ettiği düşünülen sûfiler topluluğudur. Bunlar ricâlullah, merdân-ı hudâ, merdân-ı gayb ve hükümet-i sûfiyye gibi terimlerle de ifade edilir.

Tasavvufa göre; Allah, dünyanın cismânî bütünlüğünü sağlamak için bazı insanların çeşitli görevler üstlenmesini takdir ettiği gibi, mânevî ve rûhânî düzenin korunması için de sevdiği bazı kullarını vazifelendirmiştir. Bu kimseler gizli olduklarından dolayı kendilerinden başka kimse onların hallerine vâkıf olamaz. Herkes tarafından kolayca tanınmadıklarından ve gizli olan bazı hakîkatlere vâkıf olduklarından dolayı ricâlü'l-gayb olarak isimlendirilirler.

Sûfilere göre bu hiyerarşik yapı kendi aralarında irtibatlı olup yukarıdan aşağıya kutub, iki imâm, evtâd, abdal, nücebâ, nukabâ gibi mertebelere ayrılmaktadır. Bu yapılanma içinde değerlendirilen kavramlar ve sıralama kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Hucvirî'ye göre sıralama, kutub, nukabâ, evtâd, ebrâr, ebdâl ve ahyâr şeklindedir¹.

İbn Arabî *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de, bu sıralamayı kutub, imâm, evtâd, abdal, nakîb, necîb ve efrâd şeklinde yapmış², ricâlü'l-gaybın ahvâline dair yazdığı risalelerinde bunlara havâriyyûn, recebiyyûn ve melâmiyye gibi grupları da eklemiştir³. Tasavvufa dâir eserlerde bu mertebelerin özellikleri üzerinde bir mutabakat yoktur.

¹ Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 447.

² Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât*, I, 475.

³ İbn Arabî, *Risâle fi ahvâli ricâlillâh*, Süleymaniye ktp. Süleymaniye, nr. 1038/20.

Ricâlû'l-gayb tabakaları hakkında mutasavvıfların bir fikir birliği yoktur. Bu tabakaların sayısını 28'e kadar çıkaranlar vardır. Osmanlı devri tasavvuf nazariyecilerinden Sarı Abdullah Efendi 28 gruba ayırdığı ricâlû'l-gaybı yukarıdan aşağıya şöylece sıralamıştır: Gavs, imâmân, evtâd, evrâd, efrâd, büdelâ, rukabâ, nukabâ, nücebâ, ümenâ, sulehâ, ahyâr, recebiyyûn, havariyyûn, ilâhiyyûn, müslimûn, Mustafaviyyûn, ricâlû'l-gayb, ricâlû'l-kuvvet, ricâlû'l-feth, ricâlû'l-meâricü'l-ülâ, ricâlû tahte'l-esfel, ricâlû'l-ğınâ-billâh, ricâlû'l-ayn, ricâlû'l-cinân, ricâlû'l-eyyâmu⁴s-sitte ve hâtem⁴.

Abdullah b. Mübarek (ö.181/796), Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857), Serrâc (ö.378/988), Kelâbâzî (ö.380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996), Kuşeyrî (ö.465/1072) ve Gazzâlî (ö.505/1111), gibi ileri gelen müelliflerin eserlerinde bu anlayış ya hiç yer almamış ya da pek az ilgi görmüştür. Bu müellifler velilerin sınıf ve dereceleri konusunda nassları esas alıp isim ve manevî yetkilerden ziyade velilerin sıfat ve ahlâkları üzerinde durup herkesi teşvik etmişlerdir. Bu dönemde ricâlû'l-gayb hiyerarşisi içinde bulunan abdal, evtâd, ahyâr gibi kavramlar sonradan tasavvufi yapı içinde kazandığı mâna ile değil de daha çok ahlâken kâmil ve ârif kimseleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Ricâlû'l-gaybı oluşturan kişilerin makam ve sayıları hakkında tasavvufî eserlerde bir mutâbakat yoktur. Bunlar arasında sayıları her dönem sabit olanlar bulunduğu gibi artıp eksilenler de vardır. Ben şimdi sizlere ricâlû'l-gayb hiyerarşisini oluşturan kavramları kısaca tanıtmak istiyorum.

Kutub: Ricâlû'l-gaybın en üst noktasında bulunan kutub, sûfilere göre her dönemde sayısı bir olup zâhirî ve bâtınî hilafeti şahsında birleştiren kişidir. Kutub kendinden yardım istendiğinde gavs olarak isimlendirilir. Her şey kutub sayesinde ve onun çevresinde hareket eder. Bunlardan zâhiren hükmü ellerinde bulunduranlar olduğu gibi, Ebû Bekir, Ali, Hasan ve Ömer b. Abdülaziz gibi zâhirî ve bâtınî hilâfeti cem' edenler de vardır. Muhyiddin İbn Arabî Hz. Peygamber'den sonraki kutupların kıyamete kadar 12 olduğunu belirtir.

Tasavvufî eserlerde farklı şahısların zamanlarının kutbu oldukları şeklinde ifadeler bulunmaktadır. *İcâbetü'l-gavs* adında bir risalesi bulunan İbn Âbidîn'e göre Peygamber devrinin kutbu Üveys el-Karânî'dir. Sünnî tasavvufta aktâb-ı erba'a tabirinden genelde Abdülkadir Geylânî,

⁴ Sarı Abdullah Efendi, *a.g.e.*, vr. 16-49.

Ahmed Rufâî, Ahmed Bedevî ve İbrâhim Desûkî kastedilmektedir. Anadolu'nun dört kutbu tabiriyle de Mevlânâ, Hacı Bayram Velî, Hacı Bektâş Velî ve Hacı Şaban Velî anlatılmak istenir⁵.

İmamân: Önder anlamına gelen “imam” kelimesinin tesniyesi olan “imamân” kutbun sağ ve solunda bulunup, kutuptan sonra ona halef olan kişilerdir. İbn Arabî'ye göre bunlar kutbun yanında vezirler gibidirler. Sağ tarafta bulunan melekût âlemiyle, sol tarafta bulunan ise mülk âlemi ile ilgilidir. İmameynden sağda bulunan vefâtından sonra kutba halef olur⁶.

Evtâd: Kazık, direk anlamına gelen “veted” kelimesinin çoğulu olan evtâd, tasavvuf ıstılahında ricâlü'l-gayb hiyerarşisinde, âlemin dört bir yanına memur edilmiş velilerdir. Nasıl ki dağlar, arzın istikrârının sebebiyse bu yönlerin muhafazasının da bu kişilerle olduğuna inanılmaktadır. Mutasavvıflarca evtâda yüklenen fonksiyonlardan biri de, insanogluna şeytanın vereceği zararlardan korumaktır. Bu, A'râf Sûresi'nde belirtilen şeytanın insana ancak dört yandan yaklaşabileceği düşüncesinden dolayıdır⁷.

Abdal: Yedi iklimin muhafazasına memur olan yedi kişidir. Her biri bir peygamberin kalbi üzerine olup, bir yerden ayrılmak istediklerinde arkalarında kendilerine benzeyen birini bıraktıklarından dolayı bedel bırakanlar anlamında “abdâl” olarak isimlendirilmişlerdir. Sayıları hakkında bir mutabakat olmamakla birlikte 7, 30, 40, 60 ve 70 şeklinde çeşitli rakamlar rivayet edilmektedir. Bu görüşler içinde en yaygın olanı abdalın sayısının 40 olduğudur⁸.

⁵ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, s.252.

⁶ İbn Arabî, *Fütûhât*, IV, 378-379.

⁷ “İblis. Öyle ise beni azdırmana karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üzerinde tuzak kuracağım. Sonra onlara elbette önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın. El-A'râf, 7/17.

⁸ Abdalın sayıları, yerleri ve özellikleri ile ilgili bir çok hadis rivâyet edilmiş, bu hadisleri ihtivâ eden eserler kaleme alınmıştır. Bu hadislerin sıhhati üzerinde günümüze kadar süren tartışmalar olmuştur. Abdalın özellikleri ve ahlak yapısı ile ilgili tasavvufî eserlerde oldukça geniş malumat vardır. Ricâlü'l-gayb telakkisiyle bütünleşmesinden

Nücebâ: Ricâlü'l-gayb hiyerarşisinde nücebâ sekiz kişi olup insanların durumlarını düzeltmek ile vazifelidirler. Bunların keşfen yıldızların seyri ilmüne sahip olduklarına inanılır.

Nukabâ: Sayıları üç yüz olup insanların içlerinde bulunan gizlilikleri çıkartırlar. Bunun yanında görünümüne bakarak insanların özelliklerini tespit etme yeteneğine de sahip olduklarına inanılır.

Efrâd: Ricâlü'l-gayb içinde sayıları belirli olmayıp, kutbun nazarının dışındaki kişileri ifade eden "efrâd", mukarrebûndan olup, özel bir keşf yeteneğine sahiptirler. Bunlar her peygambere mükemmel bir şekilde tabi olup ferdiyet tecellisine mazhar olduklarından dolayı bu ismi almışlardır.

Tasavvufta önemli bir konumu olan Hızır'ın da ricâlü'l-gayba dâhil olduğu söylenmektedir. İslâm düşünce tarihinde varlığı ve mâhiyeti en çok tartışılan konulardan olan Hızır, velâyet teorilerini ortaya çıkmasının ardından ricâlü'l-gayb'la bütünleştirilmiştir. Bunda Hızır'la, ricâlü'l-gaybın benzer fonksiyonlara sahip olmasının da etkisi vardır. Hızır ricâlü'l-gayb içinde müstakil olarak düşünüldüğü gibi efrâd tâifesi içine de dahil edilmiştir. Abdurrahman Câmî, bazı zamanlarda bunların kutubla sohbet ettiklerini, ona hürmette bulduklarını ve namazda ona uyduklarını söyler⁹.

Ricâlü'l-Gaybın Özellik ve Fonksiyonları

Tasavvufî eserlerde ricâlü'l-gayba nisbet edilen özellik ve fonksiyonları genel olarak şöylece sıralamak mümkündür:

1. İnsanlardan Belaları Uzaklaştırmaları: Ricâlü'l-gayb, insanlardan belâları uzaklaştırabilme yetkisine sahiptirler. İbn Âbidîn'e göre halkın üzerine inmesi mukadder belâ veya zarar önce kutbun üzerine iner ve aşağıya doğru diğer tabakalara yayılır. Her tabaka bu belâyı korku ve kabul ile karşılar. En aşağı tabakaya ininceye kadar etkisini yitiren bu belâ buradan halkın üzerine yayılır.¹⁰

sonra abdâl evrenin kozmik işleyişinde etkin, üstün güçlere sahip kişiler haline gelmiştir

⁹ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-iins*, (Lâmîf Çelebi Tercümesi), s. 29-30.

¹⁰ İbn Âbidîn, *İcâbetü'l-gavs*, (Mecmûatü'r-resâil) s. 244.

2. Belirli Sayıda Olmaları

Ricâlü'l-gayb hiyerarşisinde sayıların ayrı bir önemi vardır. Bu yapıdaki her tabaka mutlaka belirli sayıda olmak zorundadır. Bunlar içinde ricâlü'l-aded denilen belirli sayıda olanlar bulunduğu gibi, ricâlü'l-merâtib olarak isimlendirilen, ve sayıları sürekli artıp eksilenler de bulunmaktadır.

3. İnsanlarla Allah Arasında Aracı Olarak Kabul Edilmeleri

Ricâlü'l-gayb Allah ile kul arasında aracı rolü oynamakta ve insanların dualarını Allah'a ileten merci konumunda bulunmaktadır. Ricâlü'l-gayb'dan istiâneye dair müstakil eserler vardır¹¹.

4. Olağanüstü Özelliklere Sahip Olmaları

Tasavvufa dair eserlerde ricâlü'l-gayb olağanüstü özelliklere sahip varlıklar olarak tanıtılır. Dünyanın her tarafından göz açıp kapayıncaya kadar denizleri, dağ ve çölleri aşabilme, dünyanın bütünlüğünü sağlayabilme, evrenin düzeninde etkin olabilme gibi özellikler bunlardandır. Daha çok İbn Arabî ile birlikte abdal zaman ve mekân sınırlarını aşarak dilediği zaman dilediği yerde olabilen, yağmurun yağması, bereketin artması ve zalimlerin cezalandırılması gibi özelliklere sahip, manevî bir şahsiyet haline gelmiştir. Ricâlü'l-gaybın en üst noktasında bulunan kutub, her şeyin ve âlemin etrafında hareket ettiği bir mihver konumundadır.

5. Mahiyet Olarak Gizli Olmaları

Mutasavvıflara göre Allah'ın mânevî ve rûhânî düzenin korunması için vazifelendirdiği bu kullar gizli olup kimse onların hallerini anlamaz. Ricâlü'l-gayb olarak isimlendirilmelerinin nedeni de budur.

Ricâlü'l-Gayb İnancının Ortaya Çıkışı ve Şia'nın Etkisi

Ricâlü'l-gayb telâkkîsi h. III. y.y.'da ortaya çıkmasına rağmen daha sonraki yıllarda tasavvufun kesin bir nazariyesi haline gelmiştir. Bu inancın oluşumunda mutasavvıfların velâyet anlayışının önemi bü-

¹¹ Ali b. Zeynelâbidîn, *el-İstîğâse min ricâli'l-gayb*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, nr. 1438/4.

yüktür. Mutasavvıflar arasında velâyet hakkında ilk konuşan kişi olarak kabul edilen Hakîm et-Tirmizî *Hatmü'l-Evliyâ*'sında velîlerin tabaka, sayı ve menzillerinden genişçe bahsetmiştir¹².

Burada velileri gruplara ayıran, ve özelliklerinden bahseden Tirmizî daha önceki dönemde ortaya çıkan sayılarla ilgili hadisleri de düşüncelerine uyarlamıştır. Böylelikle kavramlara yeni anlamlar yüklemiş, bütün bir velîler silsilesi oluşturmuştur. Tirmizî'nin sistemi içinde önemli bir yer tutan bu kavramlar, ilk dönemde her Müslüman'ın edinmesi gereken huylar olarak düşünülmüştür. Nitekim Ahmed b. Hanbel yeryüzünde muhaddislerden başka abdal tanımadığını söyler¹³. Sonraki dönemlerde özellikle İbn Arabî ile yeni bir çehre kazanan bu anlayış daha geniş bir çerçevede ele alınmış, manevi tasarruf sahibi, evrenin ruhânî yönetiminde etkin varlıklar haline getirilmiştir. Ricâlü'l-gaybın bu noktaya ulaşmasında dış unsurların da katkısının bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir¹⁴.

Kur'ân'da bu konuyu destekleyici delillerin bulunmayışı ve rivayet edilen hadislerin sıhhat derecesine ulaşmamış olması, bu düşüncenin kaynağının Ehl-i Sünnet dışında aranması sonucunu doğurmuştur. Ricâlü'l-gaybın kaynağını Ehl-i Sünnet dışında arayanlar Şia'nın imâmet anlayışının tasavvufa yansması üzerinde durmuşlardır. Ricâlü'l-gayba en kapsamlı eleştiriyi getirenlerin başında gelen İbn Teymiyye, İbn Haldun ve Ahmed Emin bu görüştedirler¹⁵.

Gavs, kutub, evtâd ve bedel terimlerini tek tek değerlendiren İbn Teymiyye kitap, sünnet ve icmaa aykırı olarak yorumlandığını düşündüğü bu kavramların İsmâiliyye ve Nusayrilere de benzer şekilde kulla-

¹² Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ*, s.144.

¹³ Süyutî, *el-Haberu'd-dâl*, II, 471.

¹⁴ İslâm dini gelişim süreci içinde karşılaştığı kültürlerle etkileşim içinde olmuştur. Bu kültürler içinde Hristiyanlıktaki İsa ve Meryem ile İlya, İslâm öncesi Türklerdeki şaman anlayışı, Yahudi Kabbala'sındaki mistik şahsiyetleri saymak mümkündür. Bu kültürlerden daha çok Batıniyye ve Şia etkilenmiş, mehdi, imam ve nakib anlayışlarına yansıtılmışlardır. İbn Teymiyye, İbn Haldun ve Ahmed Emin Rafizîlerdeki bu inanışların Ehl-i Sünnete tasavvuf kanalıyla geçtiğini belirtmektedirler. Şia'da imamlara verilen üstün özellikler ve kutsiyete karşılık, tasavvufta kutub ve abdala, keşf, keramet, mekanda dolaşma gibi özellikler verilmiştir.

¹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-ferâvâ*, X, 167-170; İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 555; Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, s. 245-246.

nıldığını belirtir¹⁶. Ahmed Emin ise ricâlû'l-gayb inancını beklenen mehdi düşüncesinin tasavvufa bir yansıması olarak görür¹⁷.

Tasavvuf ve Şia arasındaki bağlantıyı ele aldığı eserinde Kamil Mustafa eş-Şeybî sûfiyye ve İsmâiliyye'deki nukabâ anlayışının mukayesesini yapar. İsmâiliyye'nin nukabâyı mukaddes bir kavim olarak gördüğünü ve sayısını burçların sayısı ile aynı (12) kabul ettiğini ifade eden Şeybî, sûfilerin bu düşünceyi aynen aldıklarını ve kendi düşüncelerine uyarladıklarını iddia etmektedir. Bu çerçevede Şia'daki imamla tasavvuftaki kutub anlayışının mukayesesini yapanlar çeşitli açılardan benzerlikleri ortaya koymaya çalışmışlardır¹⁸.

Ricâlû'l-gayb düşüncesinin İhvân-ı Safa ile olan ilgisine, Karmatî ve Gulât-ı Şia etkisine temas edenler de bulunmuştur¹⁹.

Ricâlû'l-Gayb İnancının Dînî Temelleri

Sûfiler ilk dönemlerden itibaren ricâlû'l-gayb düşüncelerini âyet ve hadislerle de temellendirmeye çalışmışlardır. Kur'ân-ı yorumlamada lafızdan çok bâtinî yorumu öne çıkaran sûfiler, bir çok âyet-i kerîmeyi düşüncelerine dayanak yapmışlardır. Gerek *Fütûhât*'ta gerekse de bu düşünceye kaynaklık eden diğer eserlerde her merteye mutlaka âyetlerle de desteklenmektedir²⁰.

Örneğin, Bakara Sûresi 251. âyette geçen, "Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu" ifadesi sûfilerce ricâlû'l-gaybın insanlardan belâları uzaklaştırmasına delil olarak öne sürülmüştür²¹. Yine, "Biz yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı?" âyetinde geçen evtâd lafzının, ricâlû'l-gayb hiyerarşisinde her zaman yeryüzünün dört köşesinde bulunan dört evliyâyâ işaret ettiği iddia edilmiştir²². Bunlar gibi bir çok âyete sûfiler tarafından bu zümreye işaret ettiği düşüncesiyle zorlama teviller yoluyla değinilmiştir.

¹⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, X, 167-170.

¹⁷ Ahmed Emîn, *Duha'l-islâm*, s. 245-246.

¹⁸ El-Cündî, *Nazariyyetü'l-imâme beyne's-Şia ve'l-mutasavvife*, s. 29-35.

¹⁹ Affi, *Muhyiddin İbn Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s.162-168. Chabbi, J., "Abdal", *Encyclopedia Of Iranica*, I, 173-174..

²⁰ İbn Arabî, *Fütûhât*, I, 395.

²¹ İbn Abidîn, *İcâbetü'l-gavs*, s. 267.

²² İbn Arabî, *Risâle fi ahvâli ricâillâh*, vr. 14a.

Ricâlû'l-gayb içinde değerlendirilen kavramlardan abdal, evtâd, nakîb ve ğavs kelimeleri Kur'ân-ı Kerim'de geçmekte olup tasavvufun bu kelimelere yüklediği anlamı içermemektedir²³. Bunun gibi gerek rivayet gerekse dirayet tefsirlerinde bu âyetlerde mutasavvıfların gözet-tiği anlamlara müfessirlerin çoğu tarafından iltifat edilmemiştir.

Hadislere gelince; mutasavvıflar eserlerinde ricâlû'l-gayb ile ilgili bir çok hadis nakletmişlerdir. Bu hadislerin çoğu abdalın sayısı, yerleri ve keyfiyeti hakkındadır. Bunun dışında genel olarak ricâlû'l-gaybın sayısından ve tabakalardan bahseden hadisler de vardır.

Şüyûfî tüm bu rivayetleri toplayan *el-Haberu'd-dâl* adında bir eser kaleme almıştır. Bu hadislerden Ebû Dâvut'da bulunan bir, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde bulunan iki rivayet dışında hiç biri güvenilir hadis kitaplarında yer almamıştır. *Müsned'*deki hadisler de senedlerinde zayıf râvî bulundurduğu için tenkit edilmiştir²⁴. Diğer rivayetlerde güvenilirlik açısından beş tabakaya ayrılan kaynakların ancak 3., 4. ve 5. tabakalarında gösterilmiştir. Hadisler, muhtevaları açısından değerlendirildiğinde de bazı çelişkiler göze çarpmaktadır.)

Hadislerde abdalın sayısı ve buldukları yer konusunda birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı rivayetler tarihi olaylarla çelişmekte, bazıları da bu gruba yüklenen fonksiyonlar açısından İslâm'ın öğretileriyle bağdaşmaz gözükmektedir. Tüm bu yönleriyle eleştirilen hadisler üzerindeki tartışmalar günümüze kadar sürmüştür. Bu konuda ilk ciddi eleştiriyi yapan İbnü'l-Cevzî konuya dair eserinde bu rivayetleri tek tek incelemiş, sonuçta mevzû oldukları hükmüne varmıştır²⁵.

Ricâlû'l-Gayb İnancının Toplum Hayatına Yansımaları

İçinde bulunduğu ortamla yetinmeyen insan ilgisini görünmeyen âleme ve buradaki varlıkları tanımaya yöneltmiştir. Bu varlıkların çaresiz kalınan durumlarda kendisine yardım edeceğine inanmış, bu amaçla çeşitli vesilelerle dua etmiştir. Tasavvuf tarafından ortaya atılan ricâlû'l-gayb inancı insanların bu beklentilerini karşılamada önemli rol oynamıştır. Halk arasında "kırklar, yediler, onlar" şeklinde bilinen bu inanç, günümüzde de canlılığını sürdürmektedir. Burada, ricâlû'l-gayb inancı-

²³ Bu kelimelerin Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımıyla ilgili olarak bkz. Râġıb el-İşfehânî, *el-Müfredât*, "vtd", "bdl", "ġvs" ve "nkb" maddeleri.

²⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XI, 433-434.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 397-400.

nın toplum hayatına yansımaları başlıca dört başlık altında değerlendirilmek istiyoruz.

1. Halkı Fizikî Hayatın Gerçeklerinden Uzaklaştırması

Yeryüzündeki hayatın sürekliliği için Allah tarafından konulmuş olan ve sünnetullah olarak niteleyebileceğimiz kurallara her canlı uymak zorundadır. Hayatın zorluklarıyla karşılaşan insan öncelikle bu kurallara uymalı, maddî sebeplere başvurarak çözüm yolları aramalıdır. Bu şartlardan kendini soyutlayarak, metafizik varlıklara yönelmek suretiyle sorunlardan uzaklaşma düşüncesi, insanı sürekli olarak karşılaşabileceği zorluklarla mücadele etmekten uzaklaştırabilmektedir.

Tasavvufun ricâlü'l-gayb anlayışı insanları bu noktaya yönlendirmekte, tabiat kanunlarının önemini azaltmakta, böylesine bir kaçışa zemin hazırlamaktadır. Tasavvufî eserlerde bu varlıkların metafizik bazı güçlere sahip oldukları ve insanlara yardımda bulunabildiklerine dair ifadeler bu anlayışı güçlendirmektedir. Bunun sonucu olarak da insanlar sorunlarını dualarla halledilebileceğini düşünmekte türbeler etrafında merasimlerle kurtuluş aramaktadırlar. Sarı Abdullah Efendi ricâlü'l-gaybın ahvâline dair yazdığı eserinde şöyle der:

“Kâide şöyledir ki; her kâhta bir kimse bir düşmanla muharebe etmek dilese ol gün hesap ede. Mezkûr hesapta malumdur ki ol ricâlü'l-gayb ve ervâh-ı mukaddese âlemi hangi tarafa müteveccihdir. Eğer düşman arkasın onlardan yana olursa ol gün cengi terk ede. Eğer düşman ardına dolaşmak mümkün ise dolana ve eğer düşmanın arkası gayrı tarafa olup kendin arkası ricâlü'l-gaybtan yana olursa cenge başlana, elbette zaferdir²⁶.

Bu eserin sonuna bir de vird ekleyen Sarı Abdullah Efendi 28 gruba ayırdığı ervâh-ı mukaddesenin isimlerini tek tek sayarak bu kimselerden münâcâtta bulunur. Ona göre bu virdi ihlâs ile yedi veya bir kere okuyan herkesin bütün murad ve maksûdunu Allah Teâlâ bu ervâh-ı mukaddesenin hürmetine hâsıl eder. Sarı Abdullah sultanların huzuruna çıkacak olan kimselerin ve evinden ayrılan kimselerin şayet bu duayı okurlarsa her muradlarının yerine geleceğini ve her yerde mağfur ve mükerrem olacaklarını belirtir.

²⁶ Sarı Abdullah Efendi, *Risaletün fi ricâli'l-gayb*, vr. 42a.

Bu ve benzeri ifadeler, “Allah’a yaklaşmak veya bir dileğin kabul edilmesini veya bir musibetin defedilmesini sağlamak için ermişlerin türbelerine gidip onların ruhlarından veya yatırılarından medet ummak”, anlamına gelen tevessül anlayışının halk içinde yaygınlaşmasına yol açmıştır. Fizikî hayatın gerçekleriyle yüzleşmekten kaçan insan çeşitli nedenlerle bu varlıklardan yardım ister hale gelmiş, tevessül de bu yardım istemenin bir yolu olmuştur. Ayrıca beraberinde sihir, büyü, keramet gibi mahiyeti herkese açık olmayan konuları da beraberinde getirerek halkın inançlarını istismara zemin hazırlamıştır.

2. Menkıbe Kültürünün Yaygınlaştırılması ve Sonuçları

Halk, sevgisini ve saygısını kazanmış olan bu kişileri sıradan insanlar olarak görmemiş ve onlara üstün bazı güçler vermiştir. Saygı göstermek, varlıklarını sürekli hissetmek amacıyla, tasarruflarının devam ettiğine inanılan bu şahısların mezarları, yatır ve türbe haline getirilmiş, çeşitli ihtiyaçların arz edildiği mekânlar olarak varlığını sürdürmüştür. Çokça ziyaret edilen bu yerlerde adaklar adanmakta, kurbanlar kesilmekte ve hâcetler yönlendirilmektedir²⁷. Bu mekânlar aynı zamanda bir çok batıl inancın yaşatıldığı yerlerdir.

Halk arasında kulaktan kulağa aktarılan hikayelerle bu kişiler etrafında bir kültür oluşturulmuştur. Bu kültürde ricâlî'l-gayb, Hızır gibi, zor durumlarda ve felaketlerde yardımcı olan, iyileri mükafatlandırıp kötülerini cezalandıran, bereket ve bolluğa kavuşturan ve savaşlarda yardımcı olan kişiler olarak düşünülmüştür. Halk içinde, “Ey gavs veya kutubu'l-aktâb, ey kırklar şu ihtiyacımızı gör, başımıza gelen şu belalardan bizleri uzak tut” şeklinde dualar oldukça revaçtadır. Bu kişilerle ilgili bir çok hikâyeler anlatılmakta, dilden dile dolaşmaktadır.

Örneğin, Bursa seferinde iki abdal diğer bir deyişle iki sofı derişi Abdal Musa ve Abdal Murad, Orhan Gazi'nin ordusuna katılmışlar, gerek duaları gerekse de kendilerine yaraştırılan kerametleriyle başarılı sonuçların alınmasında yardımcı olmuşlardır. Abdal Murad dört arşın uzunluğundaki kılıcıyla Bursa'nın kuşatılmasında büyük yararlılıklar göstermiştir. Geyikli Baba bu sırada bir geyiğe binmiş elindeki kılıcıyla orduya moral vermiştir²⁸.

²⁷ Bkz. TANYU Hikmet, *Ankara Çevresinde Adak Yerleri*, s. 34.132.

²⁸ ŞİMŞEK, Mehmet, *Hıdır Abdal Sultan Ocağı*, s. 122.

Şehirlerin onlarla ayakta durduğu, belâlardan korunduğu, halk vicdanında varlığını sürdüren bu kişiler ya muhasara sırasında gizli bir giriş yeri gösterir, düşmanın topraklarını eliyle tutarak İslâm askerini belâdan korur, ya da savaşın en sıkıntılı anlarında beyaz atlı, yeşil sarıklı insanlar olarak ortaya çıkar ve düşman saflarını darmadağın eder. Eyüp Sultan'ın güreşçiye kuvvet vermesi, Beşiktaşlı Yahya Efendi'nin dargın olan eşleri barıştırması, Telli Baba'nın genç kızları evlendirmesi günümüzde de çokça anlatılan olaylardandır. Yakın dönemde yaşanan deprem felaketinde de buna benzer söylentilerin çokça dile getirildiğini burada hatırlatmak isterim.

Nesilden nesile aktarılan bu söylentiler halk üzerinde, kitâbî İslâm'dan daha etkili olmakta, bir nevi menkıbe kültürü dinin yerine geçmektedir. Tabiatüstü yarı kutsallık verilen bu kişiler etrafında, sarsılmaz bir inanç ve bağlılığın olduğu bir gerçektir. Anadolu'nun dört bir yanını dolduran adı belirli veya belirsiz bir çok evliya türbelerinin imar edilmesi ve yoğun bir şekilde ziyaret edilmesi bunun en açık kanıtlarından biridir.

3. Tevhid ilkesi Açısından

Allah Teâlâ'yı zâtı ve sıfatları açısından birlemek anlamına gelen tevhid İslâm dininin korunması üzerinde titizlik gösterdiği esaslardandır. Bu inanç Allah'tan tarafından yerine getirilmesi mümkün olan ihtiyaçların sadece O'ndan istenmesini gerekli kılar. O'nun dışında bu ihtiyaçların herhangi bir aracı varlığına yöneltilmesi doğru değildir. Bu tür bir davranış tevhide aykırı olup, İslâm alimleri tarafından sert ifadelerle eleştirilmiştir²⁹. Hatta bu davranışı şirk olarak görenler de vardır³⁰. Bu nedenle halk arasında göze çarpan şekliyle, ihtiyaçların giderilmesi, belâlardan korunmak ve rızıklanmak talebi ile bu şahıslara müracaat etmek, tevessülde bulunmak onlara Allah adına tasarruf edebilme yetkisi tanımaktır ve sakıncalıdır. Nitekim Allah bu konularda tek yetkilinin kendisi olduğunu bir çok âyette belirtmektedir.³¹ Bu tür bir yönelim insanlara, olayların arkasındaki asıl sebep olan Allah'ı unutturabilmekte, halkın itikadını bozabilmektedir.

²⁹ İbn Teymiye, *Mecmûatü'r-resâil*, I, 30-31; Şevkânî, *ed-Dürrü'n-nedîd*, s.76.

³⁰ İbn Teymiye, *el-Kâide*, s.18-20;

³¹ bkz. Âl-i İmrân, 3/135; el-Fâtur, 35/3.

4. Sünni Ortodoks Çizgiden Şiîliğe Yöneliş

Ricâlû'l-gayb inancının ortaya çıkmasında Şia'nın rolüne önceki bölümlerde değinmiştik. Şia'da imamlara verilen bazı özellikler tasavvufun ricâlû'l-gayb inancında yaşatılmıştır. Bu birliktelik zamanla halk kültüründe teşeyyün yaygınlaşmasına, Sünnî anlayıştan Şiîliğe doğru bir yönelmeye neden olmuştur. Bu yönelişin en çarpıcı örneğini abdal kavramında görmek mümkündür:

Ricâlû'l-gayb tabakalarından olan "abdâl", günümüzde Anadolu halk kültüründe özellikle Bektaşilikte oldukça yoğun olarak kullanılan bir tabirdir. Genelde "derviş" anlamına gelecek şekilde kullanılan bu kavram, XII y.y. sonlarından itibaren bütün Orta Asya ve Orta Doğu'da ve Anadolu'da muhalif bir sûfilik hareketi olarak ortaya çıkmıştır.

Sünnilikten daha çok İslâm öncesi Türk inançlarının ve sosyal yaşantısının etkileriyle karışmış bir sentezini yaşatan ve daha çok göçebe ve yarı göçebe Türkmen zümrelerine hitap eden bu dervişler XVI. y.y.'a kadar varlıklarını devam ettirmişler ve Bektaşiliğin doğuşuna neden olmuşlardır. Şehir kültürüne muhalif bir dünya görüşünü temsil eden bu insanlar, çoğunlukla meczup bir karakter sergilemektedirler. Bu yaşantı şekilleriyle abdallar Türk folklorunda büyük bir iz bırakmışlardır. Rum Abdalları da denilen bu zümreye mensup bazı şeyh ve dervişlerin mezarları giderek bir kültür merkezi haline gelmiş, hacetlerini sunmak üzere insanlar buralara müracaat etmişlerdir. Anadolu'da bu amaçla ziyaret edilen bir çok makam ve türbe bulunmaktadır³².

Bektaşî kültüründe abdal adı verilen bu şahsiyetler kulaktan kulağa söylentiler ve menkıbelerle yaşatılmakta ve bir çok olağanüstü vasıflarla anılmaktadır³³. Bugün Şia'da imamların kabirlerini ziyaret etmek, pratik dindarlığın önemli bir unsurudur. Bunun bir çeşit yansıması olarak Alevî-Bektaşî zümreler, Hacı Bektaş-ı Velî Dergâhı'nı bir çeşit hac anlayışı içinde ziyaret bugün etmektedirler. Aynı durum Antalya'da Abdal Musa ve Eskişehir'de Seyit Gazi dergahları içinde söz konusudur. Bunun gibi Şifî kültüre ait bir çok inanç bilinçsiz halk tabakaları tarafından uygulanmakta, tasavvuf buna zemin hazırlamaktadır.

³² OCAK, Ahmet Yaşar, "Türk Folkloründe Rum Abdalları" IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongre Bildirileri, Ankara 1992. TANYU, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, s.32, 45,121.

³³ ŞİMŞEK, Mehmet, *Hıdır Abdal Sultan Ocağı*, s. 122.